

ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં મૂલ્યમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસા

ડૉ. મહેશ એ. વાઘેલા

આસી. પ્રોફેસર, એસ. વી. એસ. બી. એજ્યુકેશન કોલેજ : મહેસાણા

Paper Received on:
02/11/2021

Paper Accepted on:
28/11/2021

સંશોધન સારાંશ

સમગ્ર વિશ્વની અંદર ભારતીય સંસ્કૃતિને સર્વ સંસ્કૃતિઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ માનવમાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ વિશ્વમાં લોકોને આઘાત્મિકતા તરફ જવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે. આજના વૈજ્ઞાનિક તથા ટેકનોલોજી યુગમાં માવની પોતાની માનવતા ભૂલી રહ્યો છે. તે પોતાની નીતિ, મૂલ્યો, આચાર-વિચાર સંસ્કૃતિનું અવમૂલ્ય કરવા લાગ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં મનુષ્યના જીવનમાં શિક્ષણનું સ્થાન ખૂબ જ અગત્યનું છે. વિદ્યાર્થીઓનો સંપૂર્ણપણે માનસિક વિકાસ, ચારિત્ર્ય ઘડતર તથા તેમનામાં આત્મવિશ્વાસ ઊભા કરવા માટે મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ ખૂબ જ અગત્યનું છે. તે સંદર્ભમાં ઉપનિષદોમાં સમાયેલા મૂલ્યો દ્વારા વિદ્યાર્થીના ઉમદા ચારિત્ર્યનું ઘડતર થઈ શકશે. ઉપનિષદમાં તેવા હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધકે આ અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઈશાવાસ્યોપનિષદના કુલ ૧૬ મંત્રો વ્યાપવિશ્વ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. સંશોધનમાં જ્ઞાનમીમાંસા, મૂલ્યમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસામાં સમાવિષ્ટ મૂલ્ય, જ્ઞાન અને તત્ત્વમાં ફેરફાર, માર્ગદર્શન માટે સંશોધનક્ષેત્રે અનુભવી આચાર્યશ્રીઓ, શિક્ષકો અને અધ્યાપકોની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી હતી. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ, ગ્રંથાલય પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી એકત્રીકરણ કરવામાં આવી હતી. માહિતી પૃથક્કરણ કરવા માટે ત્રણ વિભાગમાં વિભાજન કરવામાં આવ્યું હતું. (૧) મૂલ્ય મીમાંસા (૨) જ્ઞાનમીમાંસા (૩) તત્ત્વમીમાંસા. પ્રસ્તુત

અભ્યાસનાં તારણો જોઈએ તો આ મુજબ છે. શાળા કક્ષાએ વિદ્યાર્થીઓને પૂર્વે થઈ ગયેલા ઉત્તમ પુરુષોના જીવનચરિત્રોની માહિતી તથા જીવન ઉપયોગી ઉત્તમજ્ઞાન મળે તે માટે આવા ઉપનિષદોનો પરિચય તથા તેમાં નિગૂઢિત જ્ઞાન વિદ્યાર્થીના જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરશે. ઈશાવાસ્યોપનિષદનો મૂલ્યમીમાંસાત્મક, જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અને તત્ત્વમીમાંસાત્મક અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો બંને પક્ષે નૈતિકતા, ચારિત્ર્યઘડતર, રાષ્ટ્રીય એકતા, ધાર્મિકતા વગેરે ભાવનાનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ બની શકે તેમ છે.

૧. પ્રસ્તાવના :

આજના સમયમાં માનવીએ ભલે ગમે તેટલી પ્રગતિનાં શિખરો સર કર્યા હોય પણ આજે રાષ્ટ્રીય, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનું ધોવાણ થઈ રહ્યું છે. આ મૂલ્યોનું જતન કરવા માટે ઉપનિષદોમાં નિર્દિષ્ટ મૂલ્યો, જ્ઞાન, તથા તત્ત્વો સંબંધિત બાબતોનો ખ્યાલ રજૂ કરવા માટે ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં મૂલ્યમીમાંસા, તત્ત્વમીમાંસા અને જ્ઞાન મીમાંસા વિષયની પસંદગી કરી છે. આ ઉદ્દેશની પરિપૂર્તિ રૂપે પ્રસ્તુત અભ્યાસનો ઉદ્ભવ થયેલ છે.

૨. સંશોધનના હેતુઓ :

૧. ઈશાવાસ્યોપનિષદનો મૂલ્ય સંબંધિત અભ્યાસ કરવો.
૨. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં સમાવિષ્ટ મૂલ્યોને તેમના પ્રચલિત પ્રકાર પ્રમાણે વર્ગીકૃત કરી સારરૂપ તત્ત્વો તારવવાં.
૩. ઈશાવાસ્યોપનિષદનો જ્ઞાન સંબંધિત અભ્યાસ કરવો.
૪. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાંથી નિષ્પન્ન થતા જ્ઞાનનો નિર્દેશ કરી અલગ તારવવા.

૫. ઈશાવાસ્યોપનિષદનો તત્વ સંબંધિત અભ્યાસ કરવો.
૬. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં સમાવિષ્ટ તત્વોનો નિર્દેશ કરી હાર્દરૂપ સારતત્વો અલગ તારવવાં.

૩. સંશોધનના અભ્યાસના પ્રશ્નો :

- મૂલ્યમીમાંસાને લગતા પ્રશ્નો :

૧. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં કેવા મૂલ્યો જોવા મળે છે ?
૨. ઈશાવાસ્યોપનિષદ ધાર્મિક મૂલ્યોને આધારે નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો કયા કયા હશે ?
૩. ઈશાવાસ્યોપનિષદ સામાજિક મૂલ્યોને આધારે નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો કયાં કયાં હશે ?
૪. ઈશાવાસ્યોપનિષદ નૈતિક મૂલ્યોને આધારે નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો કયાં કયાં હશે ?
૫. ઈશાવાસ્યોપનિષદ વ્યક્તિગત મૂલ્યોને આધારે નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો કયાં કયાં હશે ?
૬. ઈશાવાસ્યોપનિષદ રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોને આધારે નિષ્પન્ન થતાં મૂલ્યો કયાં કયાં હશે ?

- જ્ઞાનમીમાંસાને લગતા પ્રશ્નો :

૧. મનુષ્યને કેવા ધનની ઈચ્છા ના રાખવી ?
૨. કર્મફળનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કોણ કરે છે ?
૩. માનવીએ કેવું જીવન જીવવું જોઈએ ?
૪. વિદ્યા થી અને અવિદ્યા થી કેવા લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે ?
૫. કેવો માણસ અધોગતિ પામે છે ?

તત્ત્વમીમાંસાને લગતા પ્રશ્નો :

૧. તત્ત્વમીમાંસાના આધારે કર્મફળ વિષયક વિચારો કેવા હશે ?
૨. તત્ત્વમીમાંસાના આધારે ઈશ્વરની અનુભૂતિ ક્યારે કરી શકાય ?
૩. માયાનું આવરણ હટાવવામાં કોણ ઉપકારક બને છે ?

૪. પારિભાષિક શબ્દોની સમજ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં નીચે મુજબ કેટલાક પારિભાષિક શબ્દોની સમજ આપેલ છે.

ઈશાવાસ્ય :

૧. શુક્લ યજુર્વેદના ભાગરૂપે એક ઉપનિષદ
૨. પરમેશ્વરથી વ્યાપેલું બધામાં પરમાત્મ વસેલ હોય એવું.

ઈશાવાસ્ય એટલે જ્યાં શબ્દરૂપી, જ્ઞાનરૂપી, પ્રભુ વસેલા છે તે ઈશાવાસ્ય.

- ઉપનિષદ :

૧. ગુરૂની પાસે નીચે બેસી શીખી શકાય એવું ઉંચું અને ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન બ્રહ્મ જ્ઞાન.
૨. ગુરુ - શિષ્યની મંડળી, એકાંતમાં મનન કરવા મળેલી બ્રહ્મનિષ્ઠોની સભા.

મૂલ્ય :

૧. ભગવદ્ગોમંડલમાં મૂલ્યનો અર્થ આ પ્રમાણે જણાવાયો છે.

‘કિંમત, દામ, દર, વસ્તુનો ઉપયોગ અને તેને પેદા કરવામાં પડતી મહેનત ઉપરથી બીજી વસ્તુઓનું સાથે તેનો જે ધોરણે અદલા-બદલી થઈ શકે તેને મુલ્ય કહેવાય’

મીમાંસા :

૧. ચાર વેદનાં ઉપાંગો માટેની એક પદ્ધતિ, તપાસ કરવી, ગહન અને ઊંડી વિચારણા, ઝીણવટ વિચાર પૂર્વક તત્વોનો નિર્ણય કરવો.
૨. વિવેચન, સમાલોચના, પરીક્ષા, પવિત્ર વિચાર વગેરે.

મૂલ્યમીમાંસા :

મૂલ્યવિશે સમાલોચના, વિવેચન, પવિત્ર વિચાર કે મૂલ્ય વિશે તપાસ કરવી.

જ્ઞાન :

ભગવદ્ગોમંડલ મુજબ જ્ઞાનનો અર્થ જાણવું. ઈન્દ્રિયો દ્વારા કોઈપણ વસ્તુ અથવા વિષયને સમજવું, કોઈપણ બાબતની માહિતી, સમજણ, બોધ પ્રતીતિ.

જ્ઞાનમીમાંસા :

જ્ઞાન વિશે વિવેચના, જ્ઞાન વિશે સમાલોચના, પરીક્ષા તથા જ્ઞાન વિશે પવિત્ર વિચાર.

તત્વ :

કોઈપણ વિષય, બાબત, ઘટના કે પરિસ્થિતિમાં રહેલું હાર્દ

તત્વમીમાંસા :

તત્વ વિશે વિવેચના, તત્વ વિશે સમાલોચના, તત્વ વિશે પરીક્ષા તથા પવિત્ર વિચાર.

૫. સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે અભ્યાસકે વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ, ગ્રંથાલય અભ્યાસ પદ્ધતિ, વસ્તુવિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

૬. સંશોધનની મર્યાદાઓ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઈશાવાસ્યોપનિષદના મૂલ્ય, જ્ઞાન તથા તત્ત્વમીમાંસાનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો સર્વલક્ષી વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી.

૭. વ્યાપવિશ્વ અને નિર્દેશ :

- પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં શુકલ યુજુર્વેદની વાજસનેયી શાખાની કાશ્વસંહિતાના ૪૦ મા અધ્યય રૂપે આવેલા ૧૬ મંત્રો કે જે ઈશાવાસ્યોપનિષદ તરીકે ઓળખાય છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાંથી મૂલ્ય, જ્ઞાન અને તત્ત્વની તારવણી કરવાની હોવાથી વિષયવસ્તુ વ્યાપવિશ્વ છે.
- ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં કુલ ૧૬ મંત્રો છે. વિષયવસ્તુમાં તમામ મંત્રોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. જેનો અહીં મૂલ્યમીમાંસાત્મક, જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અને તત્ત્વમીમાંસાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. અભ્યાસનું ઉપકરણ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે મૂલ્યમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસામાં સમાવિષ્ટ મૂલ્ય, જ્ઞાન તથા તત્ત્વમાં ફેરફાર, માર્ગદર્શન તથા સલાહ-સૂચન માટે સંશોધન ક્ષેત્રના અનુભવી આચાર્યશ્રીઓ, શિક્ષકો અને કોલેજના અનુભવી વિદ્વાન અધ્યાપકશ્રીઓની રૂબરૂ મુલાકાત લેવામાં આવી.

૯. માહિતી એકત્રીકરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માહિતી એકત્રીકરણ કરવા માટે પુસ્તકાલય પદ્ધતિ, વિષયવસ્તુ વિશ્લેષણ પદ્ધતિ, વસ્તુવિશ્લેષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે.

૧૦. માહિતીનું પૃથક્કરણ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભ્યાસકે ઈશાવાસ્યોપનિષદનો મૂલ્યમીમાંસાત્મક, જ્ઞાનમીમાંસાત્મક અને તત્ત્વમીમાંસાત્મક અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી તેના મંત્રોનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન કરવા માટે ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

વિભાગ-૧ મૂલ્યમીમાંસા

વિભાગ-૨ જ્ઞાનમીમાંસા

વિભાગ-૩ તત્ત્વમીમાંસા

૧૧. સંશોધનના તારણો :

- પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો નીચે મુજબ છે.
- **મૂલ્યમીમાંસાના તારણો :**
- ઈશાવાસ્યોપનિષદમાં ધાર્મિકમૂલ્યો, સામાજિક મૂલ્યો, નૈતિકમૂલ્યો, વ્યક્તિગત મૂલ્યો, રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો જેવા મળે છે.
- **ધાર્મિક મૂલ્યો :** સાદુજીવન, સત્ય, આત્મસાક્ષાત્કાર, આત્મપ્રતીતિ, આત્મસ્વરૂપ જેવા મૂલ્યો જેવા મળે છે.

- **સામાજિક મૂલ્યો** : ત્યાગભાવના, આદર્શ વ્યક્તિત્વ, સભાનતા, ધૈર્ય, વિવેક જેવાં મૂલ્યો જોવા મળે છે.
- **નૈતિકમૂલ્યો** : કર્તવ્યપાલન, પ્રમાણિકતા, નિયમિતતા, મૈત્રી, પૂજ્યભાવ, ધર્મપાલન, પ્રાયશ્ચિત, નમ્રતા, નિખાલસતા જેવાં મૂલ્યો જોવા મળે છે.
- **વ્યક્તિગત મૂલ્યો** : સંતોષ, કર્મયોગી, પ્રાકૃતિક અનુભવ, સખત મહેનત, સત્સંગ, આત્મગૌરવ, આત્મવિશ્વાસ જેવા મૂલ્યો જોવા મળે છે.
- **રાષ્ટ્રીયમૂલ્યો** : એકતાભાવના, સમાનતા જેવાં મૂલ્યો જોવા મળે છે.
- **જ્ઞાનમીમાંસાના તારણો** :
- મનુષ્યે કોઈના ધનની ઈચ્છા ના રાખવી.
- અજ્ઞાની પુરુષે કર્મફળનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે છે.
- માનવીએ એકાંગી ન બનતા સહકાર ભર્યું જીવન જીવવું જોઈએ.
- વિદ્યા થી દેવલોકની પ્રાપ્તિ અને અવિદ્યા થી પિતૃલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.
- સત્યને ન ઓળખનાર અધોગતિ પામે છે.
- **તત્ત્વમીમાંસાના તારણો** :
- કર્મમા આસક્તિ રાખ્યા વિના સતત કર્મ કરતા રહેવું તે જ સાચી જીવન જીવવાની કળા છે.
- સાંસારિક દ્વન્દ્વોથી પર થતાં જ ઈશ્વર અનુભૂતિ શક્ય બને છે.

- પરમાત્માની કૃપા જ સાધકનું માયાનું આવરણ હટાવવામાં ઉપકારક બને છે.

- **સર્વગ્રાહી તારણો :**

મૂલ્યમીમાંસા, જ્ઞાનમીમાંસા અને તત્ત્વમીમાંસાના તારણોને આધારે તારવેલ સર્વગ્રાહી તારણો આ મુજબ છે.

૧. મૂલ્યો આચારસંહિતાના આધાર સ્તંભો છે. માનવ વર્તનના પ્રેરકો છે. આપણી સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને રાષ્ટ્રીય પરંપરાની નીપજ છે. જો આવા મૂલ્યોથી વિદ્યાર્થીને માહિતગાર ન કરવામાં આવે તો તે પોતાના ચારિત્ર્યના, જીવન દર્શનના માર્ગથી વિચલિત થવા સંભવ છે. માટે શિક્ષકે સમયાંતરે વિદ્યાર્થીને વિવિધ પ્રકારના મૂલ્યોથી અવગત કરાવવા અને તેના માટે ઈશાવાસ્યોપનિષદનો અભ્યાસ શિક્ષકપક્ષે તથા વિદ્યાર્થીપક્ષે લાભદાયક બની શકે છે.
૨. સાંપ્રત સમયમાં મૂલ્યોની કટોકટો સર્જઈ છે. સમાજમાં ચારે બાજુ તિરસ્કાર, લાગણી શૂન્યતા અને સંકુચિતતાનું વાતાવરણ પ્રસરતું જાય છે. આવા વાતાવરણમાં સુધારો લાવવાના ભાગરૂપે શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં નૈતિક, સામાજિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરવો જોઈએ. આવા કાર્ય માટે આ અભ્યાસ ઉપકારક નીવડી શકે છે.
૩. વ્યક્તિના વિકાસમાં જેટલો ફાળો મૂલ્યનો છે તેટલો જ જ્ઞાનનો પણ છે. યોગ્ય જ્ઞાન જ વ્યક્તિને વિકાસના માર્ગે લઈ જાય છે. ઈશાવાસ્યોપનિષદમાંથી નિષ્પન્ન થતું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને તથા સમાજના લોકોને જીવન જીવવાનો સાચો માર્ગ પસંદ કરવામાં સહાયક બની રહે છે.

૪. પ્રભુની સર્વવ્યાપકતા, કર્મનો સિદ્ધાંત, ધર્મ પ્રત્યે આદર, ભોગ-વિલાસ, આશક્તિનો ત્યાગ વગેરે વિશેની સાચી સમજણ ભર્યું જ્ઞાન સર્વલોકો માટે જરૂરી છે. તે ઉદ્દેશને સાર્થક કરવા આ અભ્યાસમાં વર્ણિત તત્ત્વમીમાંસાની વિગત મદદરૂપ બની શકે તેમ છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. સેડિલ, જે. બી. (૧૯૭૬). બૃહદ ગુજરાતી કોશ, ખંડ-૧, અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
૨. ભગવતસિંહજી, (૧૯૮૬). ભગવદ્ગોમંડલ. ભાગ-૨, રાજકોટ : પ્રવિણ પ્રકાશન.
૩. પંડિત, શિવનારાયણ શાસ્ત્રી, (૧૯૯૬). ઈશોપનિષદ ભાષ્ય. કુસુમાઝ્જલી, દિલ્લી : પરિમલ પબ્લિકેશન્સ.
૪. દેસાઈ, કે. જી. (૧૯૯૭). સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ. (છટ્ટી આવૃત્તિ), અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.